

Eesti moodsa ajaloo IX konverents 20.–21. juunil 2005 Tallinnas

SEEKORDSE konverentsi teematikat suunas pealkiri “Eestlaste kultuuriline, majanduslik ja poliitiline enesemääramine: ootused ja tegelikkus (19. sajandi keskpaigast tänapäevani)”. Kavas oli 16 ettekannet, millest vaid üks jäi esinejast sõltuvatel asjaoludel ära. Üles astus teadlasi Tallinnast, Tartust, Rootsist, Soomest ja Ameerika Ühendriikidest. Ajaloo Instituudi saali kogunenud kuulajaskond kviteeris kuuldut elavalt, peaaegu kõigile ettekannetele järgnes arutelu.

Avasõnad ütles Ajaloo Instituudi direktor Priit Raudkivi. Istungeid juhatasid Peeter Järveld, Toomas Karjahärm, Väino Sirk, Helena Sepp ja Inna Jürjo.

Avapäeval kuulati 8 ettekannet.

Toomas Anepaio (Tartu Ülikool) sai esimesena sõna ettekandeks “1889. aasta õigusreform – rahvuslikud lootused ja riiklikud vastused”. Talurahva ja rahvusliku liikumise tegelaste lootused väljendusid kõige kontsentreeritumalt 1864. ja 1881. aasta märgukirjades, kus rahulolematumus suundus just baltisakslastest kohtunike vastu. 19. sajandi teisel poolel pandi järjest enam kohtuametisse diplomeeritud juriste, kuid eestlased seda ei tajunud, nende meelest istus ikka saks kohtulaua taga. Eesmärk oli kohtunike koosseisu muutmine ja eesti keelele kohtukeele staatuse saamine. See oli peamine õiguslaste küsimuste ring, mis rahvuslikke tegelasi erutas. Miks paljud teised lahendamist vajavad õigusprobleemid (nt. hüpoteegiõigus) ärkamisaja tegelaste vaateväljast kõrvale jäid – see küsimus ootab alles vastust.

Lea Leppik (Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum) kõneles teemal “Linnaeestlased ja rahvuslus. Tartu Ülikooli eestlastest ametnike enesemääramisest”. Eesti ametnikud on jäänud rahvusliku liikumise uurijate vaateväljas kõrva-

lisele kohale. On arvamus, et eesti ametnikke oli linnas vähe ja nad olid saksastunud. Seoses Vene bürokraatia pealetungiga pääses ametiasutustesse rohkem eestlasi. Paljude rahvustunne oligi kõikum ja nende hulgas, kes esinesid sakslastena, oli tegelikult eestlasi. Ent mõnedki ülikooli ametnikud (G. Treffner jt.) võtsid osa eesti rahvuslikust elust. Iseseisvuse saabudes oli Tartu ülikoolil juba piisavalt pädevaid eesti rahvusest ametnikke ja haldustöötajaid.

Johan Eellend (Stockholmi Ülikool) esines ettekandega “Economic Self-determination in the Agrarian Media at the turn of the 20th Century”, kus analüüsis probleemi, kuidas mitmesugused majanduslikud ideed mõjutavad poliitilisi taotlusi, seda eriti surveaegadel. Ta keskendus eesti põllumajanduslikule ajakirjandusele (“Põllumees”, “Põllutööleht” ja selle lisa “Ühistegevusleht”). Need lehed õhutasid talumajanduse moderniseerimist, pöörates ülisuurt tähelepanu põllumajandusharidusele. Rahvakool, põllumajanduskoolid ja -kursused pidid kaasa aitama põllumajanduse spetsialiseerumisele ja tootlikkuse kasvule. Samas pidid nad arendama talupidajaid, et need suudaksid teha õigeid otsuseid nii taluperemeheks kui ka ühiskonnaliikmena. Põllumehed pidid kujunema ühiskonnas kaasa rääkivaks jõuks. Loodi pilt eeskujulikust taluperemehest ja kodanikust – haritud ja progressiivsest mehest, kes on sõltumatu, kuid järgib häid eeskujusid ja juhib targalt nii oma peret kui ka töötajaid. Naise ülesanne oli toetada meest tema edasipüüdmisses. Loomulikult rõhutati põllumeeste koostöö vajalikkust. Kooperatsiooni käsitleti kui suurt perekonda, mis põhineb ühisel vastutusel. Nii-sugust ühistööd vaadeldi ka ühiskonna ideaalse mudelina, kodanikutunde kasvatajana.

Tiit Rosenberg (Tartu Ülikool) arutles teemal “Mihkel Martna 1905. aasta revolutsiooni historiograafia”. M. Martna oli 1905. aastal üks aktiivsemaid tegelasi, tema osutus ka revolutsiooni esimeseks kirjeldajaks ja seletajaks. 1907. aastal avaldas ta M. Jürissoni nime all raamatu “Punased aastad Eestis”, mis on baltisaksa ja vene autorite töödest põhjalikum ja sügavam. Teos näitab revolutsiooni sotsiaalseid ja rahvuslikke põhjusi. Väga oluline on ülevaade Tartu aulakoosolekust, esimesena tuuakse ära selle otsused. J. Tõnissoni tegevuse suhtes oli Martna kriitiline. Alguses akadeemiline käsitluslaad muutub edaspidi publitsistlikumaks, lõpp on optimistlik: valitsuse võit on ajutine. Martna oli 1905. aasta revolutsiooni historiograafia rajaja, kuid tema töö väärtust on aastakümneid tahtlikult pisendatud.

Olavi Arens (Armstrong Atlantic State College, USA) esines ettekandega “Eesti vähemusrahvaste õigused ja enesemääramine Eesti riigi asutamise algaastail”. Eesti riik ei põhinenud vaid kitsal rahvusideel. Vähemusrahvaste küsimus oli nii printsiip kui ka praktiline ülesanne. Kõige paremini olid vähemustest organiseerunud sakslased. Nende esindajad rõhutasid eraomanduse (sh. mõisamaade) kaitsmise vajadust. Venelased said Asutava Kogu valimistest üsna vähe osa võtta, sest sõjaolud ei lubanud valimisi korraldada Petserimaal ja Narva jõe taga. Rootslased andsid oma hääled peamiselt Kristlikule Rahvaerakonnale. Juudid, kes identifitseerisid end Eesti riigiga, taotlesid kultuurilisi õigusi, sh. võimalusi oma hariduselu korraldamiseks ja vabadust soovi korral välja rännata, näiteks Palestiinas.

Tiina Metso (Helsingi Ülikool) esitas ettekande “Saksa mõju vähenemine eesti korporatsioonides 1920.–1930. aastatel”. Eesti korporatsioonid võtsid kasutusele baltisaksa korporatsioonide mugandatud põhikirjad, laultraditsiooni ja aukodeksi. Eesti rahvusliku eneseteadvuse tõusmisel tekkis aga vajadus vabaneda mitmetest baltisaksa traditsioonidest. Iseseisvumise järel ei olnud tarvis enam rõhutada vene ohtu eesti kultuurile, seda enam pöörati nüüd tähelepanu saksa pärandile. Korporatsioonid organisatsioonitüübina olid sügavalt juurdunud ning jäid püsima. Üks suurem saksa mõju vähendamise kampaania oli nimede eestistamine. Esineja vaatles nimede eestistamist täpsemalt aastal 1920 asutatud korp! Revalia põhjal. Aktiivseim nimedemuutmise periood oli 1930. aastad. Selle kümnendi lõpuni oli ka eesti korporatsioonides kombeks lahendada omavahelised või organisatsioonidevahelised tüliküsimused raskete auhaavamiste korral mõõkadega (mensuur) ja üksikjuhtumitel isegi püstolitega (duell). Pärast põhjalikku arutlemist asus Eesti Korporatsioonide Liit sügiseks 1939 selle baltisaksa traditsiooni suhtes eitavale seisukohale.

Jaak Valge (Eesti Demograafia Instituut) esines teemal “Kas 1934 oli paratamatu?”, kus tutvustas uut visiooni demokraatia kokkuvarisemisest Eestis. Demokraatia küpsust ja püsivust seostatakse demograafilise arengu tüübiga. Üldiselt on vabadust rohkem riikides, kus sündivus on madalam. Eestis ei olnud see kahe sõja vahel kõrge. Seega ei olnud demokraatia kadumine meil mõõdapääsmatu, institutsioonid pidanuksid olema tugevad. 1934. aasta pöördeni viisid Eestis majanduspoliitilised vead, mille tagajär-

jeks oli tõsine inflatsioon, mis näitab, et puudus poliitiliste jõudude konsensus. Ses mõttes võib öelda, et 1933. aastal toimunu järel olid 1934. aasta sündmused paratamatud.

Martin Klesment (Eesti Demograafia Instituut) esitas ettekande “Rahvuslik majandusmõte Eestis 1930. aastatel”, mis puudutas üht olulist külge Eesti 1930. aastate majanduslikus mõttes ja majanduspoliitikas. Ettekandja arvates tugines majanduslik natsionalism Eestis kahel ideelisel alustalal. Pangandustegelane Leo Sepp, kes pooldas juba 1920. aastatel riigi jõulisemat sekkumist majandusse, andis juhtumõtteid uue majanduspoliitilise suuna praktiliseks rakendamiseks. Rahvuslik-propagandistlik sõnum tuli aga Eesti Rahvuslaste Klubide ringkonnalt.

Teine tööpäev algas **Olaf Mertelsmanni** (Tartu Ülikool) ettekandega “The Restructuring of Estonian Economy during the First Year of Soviet Rule”. Esimene Nõukogude okupatsiooni aasta oli majanduslikult katastroofiline, see peegeldus isegi suremuse järsus kasvus. 30–40 viimase aasta jooksul saavutatud majandusedu läks kaotsi. Kulus mitu aastakümnet, enne kui taas jõuti sõjaeelse elutasemeni (*standard of living*). Kommunistid nägid nende endi poolt põhjustatud majandusprobleemide taga ainult sabotaaži ja diversiooni, mille vastu tuli halasamatult võidelda.

Väino Sirk (Ajaloos Instituut) kõneles teemal “Hariduskriis Nõukogude Eestis”, püüdes seni uurimistöös saavutatut koondada ja arendada, rakendades P. H. Coombs'i ülemaailmse hariduskriisi mõistet ning hõlmates haridusloolise tööse eesti sotsioloogide ja majandusteadlaste (Jelena Helemäe, Ellu Saare, Väino Rajangu jt.) huvitavaid uurimistulemusi. Üheks sihiks oli näidata, et ehkki haridussüsteemi laienemine on demokraatlik suundumus, ei taga see automaatselt nimetatud süsteemi demokraatlikkust.

Kari Kaunismaa (Turu Ülikool) esitas ettekande “Methodology of Teaching History and History Books in Estonian SR from the 1950s to 1970s”, kus vaatles Nõukogude okupatsiooni ajal Eestis kasutatud ajalooõpikuid. Need olid valdavalt tõlked vene keelest, kus domineeris Vene ajalugu. Neis ei leidunud peaaegu midagi Eesti, Soome, Läti ega Leedu kohta. Lühemalt peatus kõneleja ajaloo käsitlemisel Saksa okupatsiooni ajal ning välismaal avaldatud Eesti ajaloo ülevaadetel.

Anu Kannike (Tallinna Ülikool) käsitles teemat “Avalik privaatsus või privaatne avalikkus – argielu strateegiad Nõukogude Eestis”. Esine-

ja rõhutas vajadust laiendada sotsialistliku argikultuuri uurimise vaatevälja, rõhutades materiaalse kultuuri ning miljöõ erilist allikaväärtust ja aktiivset rolli kultuuriruumi kujundamisel. Eesti kodukultuuri alase ainese etnoloogiline analüüs lubab väita, et oli rida olulisi väärtusi, mida vaikumisi hoiti alal privaatsfääris, ja rida sõnatuid, esemekultuuris toimivaid käitumispraktikaid, mis kujundasid Nõukogude avalikule elule alternatiivset mentaliteeti. Seetõttu ei katkenud kultuuriline kontinuiteet täielikult, vaid rekonstrueeriti uuel viisil. Argipraktikas kombineeriti nii tsiviilühiskonna kui ka nõukogulikku arusaamu, mõisteid ja mustreid. Kodu käsitleti ühelt poolt kui privaatset ruumi lääne kodanliku kultuuri mõistes, aga see toimis nõukogude süsteemis ka kui avalikule alternatiivse praktika ja maailmavaate varjatud reservuaar. Privaatsuse saavutamine toimus suurel määral üksikinimese ümberkujundava ja loova töö kaudu. Selline töö omandas isegi rituaalseid jooni, omamoodi süsteemist vabanemise ja puhastumise otstarbe. Niisugune sümbolne kapital sai ka oluliseks uues üleminekukultuuris ja tsiviilühiskonna taastamise püüdeis.

Terje Anepaio (Eesti Rahvamuuseum) astus üles ettekandega "Minevik jääb. Sotsiaalse usalduse analüüs represseeritute kogemuse näitel", milles vaatles represseeritute ootuste ja lootuste realiseerumist taasiseseisvunud Eestis. Usaldus toimib ühiskonnas horisontaalselt (inimestevahelistes suhetes) ja vertikaalselt (inimeste ja riigi ning ametiasutuste suhetes). Ettekandja käsitles eeskätt viimast. Et aga okupatsioonirežiim säilitas vertikaaltasandil umbusalduse, siis see toitis umbusaldust ka horisontaaltasandil. 1990. aastate algul elas ühiskond represseeritute kannatustele kaasa. Kuid rasketel reformide elluviimise aastatel kaotas minevik aktuaalsust. Ka repressioonide teema minetas 1995. aasta paiku laiema kõlapinna, jäädes küll ametlikul tasandil päevakorda. Represseeritute vastuseks muutunud suhtumisele võiks olla nende koon-dumise survegrupiks.

Hans Jörgensen (Umeå Ülikool) esines ettekandega "The Role of Subsistence Farms in Re-Independent Estonia: Expanded Private Plots". Paljud 1991. aasta järel taastatud Eesti talud kujutasid endast vaid vaevalist äraelamist võimaldavaid väikesi majapidamisi, paljusid neist võib nimetada isegi laiendatud õue-aiamaaks. See oli selges vastuolus poliitilise retoorikaga, mis rõhutas kõikjal majanduslikku efektiivsust ja turuorientatsiooni vajalikkust. Väiketalu (nn. elatustalude) taasteket ei saa seletada ai-

nult sellega, et valitsev poliitika püüdis kiiresti likvideerida Nõukogude suurpõllumajandust, kasutades selleks muu hulgas restitutsiooni. Mõju avaldas asjaolu, et ka kollektiviseerimise järel jäid maainimestele väikesed isiklikud majapidamised, mis olid nagu kaotatud talude aseaine ja taluideaalide edasikandjad. Samuti olid väiketalud tarvilikud inimestele, kes – sageli vähese hariduse tõttu – ei leidnud tasuvat palgatööd, samuti pensionäridele. Ettekujutus talust kui ideaalsest elu- ja töökohast on Eestis siiani säilinud.

Konverentsi viimane esineja oli **Rein Ruutsoo** (Tallinna Ülikool), kes kõneles teemal "Eesti taasiseseisvumise poliitilised strateegiad 1987–1991". Ettekanne toetus politoloogile omastele uurimisevõtetele. Eesti taasiseseisvumist käsitleti kui subjekti moodustumist, mille aluseks on majanduslik, õiguslik, poliitiline ja sümbolne enesekonstrueerimine ning enesemääratlemine geopolitiilises ruumis. Subjekti tunnuseid käsitleti iseseisvuse funktsioonidena. "Rahvuslikkust" pole võimalik jälgalt siduda ühegi strateegiaga. Rahvuslikku iseseisvust taotlenud liikumiste strateegiate kõrvutamiseks kasutati Ludwig Wittgesteini perekonnasarnasust alusmudelina kasutavaid arutluskäike. Peamiseks konkurentsi kujundavaks jooneks Eesti iseseisvuse taastamisele suunatud strateegiates oli identiteedipoliitika ja strukturatsiooni, sümbolse ja praktilise poliitika vastandumine, proaktiivse ja deklaratiivse käitumismudeli kunstlikult tekitatud konkurents. N.-õ. täit komplekti jätkusuutliku subjektsuse kujunemise tunnuseid ei hõlmanud ükski rahvuslik liikumine. Iseseisvuse saavutamiseks või selle poole jõuliseks liikumiseks piisava subjektsuse tunnuste komplekti kujunemise välistasid kõik venekeelsele vähemuskogukonnale toetuvad liikumised – "internatsionalistid". Rahvusriikliku suveräänsuse välistasid mõlemad variandid – nii "intrid" kui ka Rahvarindest välja kasvanud "liberaalne" ja järk-järgult degenerereerunud muulaskonna tiib.

Konverentsi lõpetas Ajaloo Instituudi direktor **Priit Raudkivi**, kes pidas koosolijate kahepäevast tööd viljakaks ning tänas Ajaloo Instituudi teadussekretäri Maie Pihlamäge, kelle õul moodsa ajaloo konverentsi korraldamise pearaskus on aastaid olnud.

Väino Sirk